

A MÁSHOL LEVŐ EMLÉKEZET

APOR PÉTER

Gerő András:

Képzelt történelem

Fejezetek a magyar szimbolikus politika

XIX–XX. századi történetéből

Eötvös Kiadó – Polgart Kiadó, Budapest, 2004.

330. old., 3900 Ft

Póto János:

Az emlékeztetés helyei

Emlékművek és politika

Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

310. old., 3880 Ft

Vörös Boldizsár:

„A múltat végképp eltörölni?”

MTA Történettudományi Intézete, Budapest,

2004.

119. old., 1200 Ft

Hozzávetőleg az 1980-as évektől kezdődően látványosan megnövekedett az érdeklődés az iránt, milyen szerepet tölt be a múlt ábrázolása és feldolgozása a jelen önképének kialakításában. Két, elméleti szempontból alapvető hatású kollektív vállalkozás is ezt jelezte: az Eric Hobsbawm és Terence Ranger által jegyzett, a „kitalált hagyományokat” feltérképező brit kötet, illetve az „emlékezet helyeit” bemutató francia sorozat Pierre Nora szerkesztésében.¹ Olyan történetírói témák váltak népszerűvé, mint a kollektív emlékezet, az emlékművekben tárgyiasult történeti emlékezet, a történelmi évfordulós ünnepségekben és szertartásokban megjelenő történeti reprezentációk, a történetírás mitikus jellemzői, továbbá a historiográfia mint a közösségi identitás megteremtője.

A magyar történetírásban is születtek számottevő eredmények – elsősorban az emlékművek politikai

esztétikumáról, a szimbolikus politizálás és a politikai kommunikáció eszközeként való felhasználásáról, ám átfogó kutatásokra még nem igazán került sor. Így örvendetes, hogy nemrégiben három hazai monografikus jellegű feldolgozás is vállalkozott a kollektív műltfeldolgozás elemzésére: Póto János az 1945 utáni budapesti emlékműszobrok sorsát mutatja be, Vörös Boldizsár pedig a magyarországi szociáldemokrata és kommunista pártok viszonyát a történelmi személyiségekhez az 1890 és 1919 közötti időszakban. Gerő András kötete a hazai szimbolikus politikáról, a politikai jelképhasználatról ugyancsak azt jelzi, hogy a múlt megjelenítése a modern kori politikai rítusok alapvető összetevője. Mivel Gerő érvelésében ez a tény kulcsfontosságú, munkáját indokolt ebben az összefüggésben (is) tárgyalni.

A három szerző fő kérdése hasonló, még ha vizsgálódásaik más-más időszakra és tárgyakra irányulnak is: hogyan alakul, mitől változik a történelem megjelenítésének tárgyakhoz köthető – szobrokban, személyekben és szertartásokban testet öltő – módja? Elemzéseik különböző jellegű forrásbázison alapulnak. Vörös Boldizsár alapvetően a történelmi személyiségek értékelésének mikéntjét firtatja, forrásai tehát döntően az 1890 és 1919 közötti időszak szociáldemokrata és kommunista sajtójának, illetve népszerű kiadványainak verbális „nagy ember”-ábrázolásai, amelyeket különböző képsorozatok, köztük a Tanácsköztársaság bélyegei egészítenek ki. Póto János a budapesti emlékművek felépítésének, lebontásának és áthelyezéseinek történetét főleg a főváros különböző döntéshozó szerveinek iratanyagára támaszkodva írta meg, amihez természetesen a korabeli sajtó, illetve több visszaemlékezés felhasználása is járul. Gerő András hossz-szabb időtartamot fog át, szintézis jellegű könyve az alapvető szakirodalmi feldolgozásokra, kisebb részben sajtóanyagra és visszaemlékezésekre támaszkodik.

Póto János témája szemléletesen mutatja a történelemábrázolásban 1945 után bekövetkezett törést, amikor a főváros korábbi emlékműveinek jelentős részét eltávolították, s a város köztereire számos új alkotás került. A feldolgozás alapvetően két időszakra összpontosít: a háború befejeződésétől a kommunista diktatúra kialakulásáig tartó évekre, illetve a Sztálin-szobor történetén keresztül az 1950-es évekre. A kötetnek ez a része alapvetően a szerző 1990-ben megjelent munkájára épül.² Az új kiadás kiegészült a budapesti Szoborpark történetét bemutató tanul-

1 ■ Eric Hobsbawm – Terence Ranger (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983. Hobsbawm tanulmánya magyarul in: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA, Bp., 1987. 127–197. old. Pierre Nora: *Les lieux de mémoire*. I–III. Gallimard, Paris, 1984–1992. A sorozat bevezetője magyarul: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. *Aetas*, 1999. 3. szám, 142–157. old.

2 ■ Póto János: *Emlékművek, politika, közgondolkodás*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1990.

mánnal, mely az 1989-cel kezdődő rendszerváltásnak az emlékművekhez való viszonyát esszéisztikus stílusban mutatja be.

Vörös Boldizsár évek óta kutatja a XX. század eleji kommunista és szociáldemokrata történelmi panteont, s erről számos tanulmánya olvasható. Jelen munkája eddigi kutatásait rendezi monografikus kötetbe. A vizsgálódások tárgya a történelmi materializmust magukénak valló politikai erők viszonya a múlt kiemelkedő alakjaihoz az 1890–1919 közötti időszakban. Bár a szociáldemokrata, majd később a kommunista teoretikusok kétségbe vonták a személyiségek történelemalkító szerepét, Vörös Boldizsár arra hívja föl a figyelmet, hogy a források a „nagy emberek” számottevő méltánylásáról tanúskodnak.

Gerő András a múltábrázolás változásait kíséri figyelemmel a XIX. század közepétől, a szimbolikus történelempolitika 1848-at követő kikristályosodásától lényegében napjainkig. Könyve döntő mértékben saját korábbi kutatásaira épül, egyes fejezetei gyakran már publikált monográfiák, tanulmányok és forrásgyűjtemények átdolgozott változatai.

Pótó először a háborús pusztításnak áldozatul esett emlékműszobrokkal foglalkozik. A főváros ostroma során számos szobor megsérült, ezek után többet közülük le is bontottak, illetve nem állítottak helyre. A szerző részletes leltárt készít, majd ismerteti két első világháborús – a Tüzér- és a Haditengerész – emlékmű sorsát, a Klebelsberg-, Darányi- és Tisza-szobor történetét, végül Görgey Artúr lovas szobrának megsemmisülését és 1998-as újraalkotását. Hangsúlyozza, hogy mindezen emlékművek sorsáról alapvetően a háborús károk döntöttek. Ezután hasonló részletességgel mutatja be az 1945 és 1949 között lebontott emlékműszobrok történetét: már 1945 folyamán eltávolították a Horthy-rendszer számos reprezentatív alkotását (a Nemzeti Vértanúk Emlékművét, az Erekyés Országzászlót, Werbőczy szobrát, illetve a Szabadság téri négy irredenta szobrot), majd 1947-ben Prohászka Ottokár emlékművét; eltávolították még Rákosi Jenő, Nagyatádi Szabó István és Bartha Miklós szobrát, átalakították a Magyar Fájdalom szobrát, a Magyar Igazság Kútját és a tábori vadászzászlóaljok emlékművét; utolsóként Bandholtz tábornok szobra került raktárba.

Vörös munkájának első része a magyarországi szociáldemokrácia és a történelmi személyiségek viszonyát a Magyarországi Tanácsköztársaság létrejöttéig vizsgálja, a második része pedig a proletárdiktatúra időszakát. Kiemeli a német szociáldemokraták nagy hatását a magyar mozgalom múltábrázolási módjára, majd részletesen sorra veszi a különböző eljárások alakulását. Elsőként a Népszava-könyvkereskedés által közrebocsátott képsorozatokból igyekszik követ-

keztetéseket levonni: a leg hangsúlyosabbak a XIX. század munkásmozgalmának alakjai, Marx, Engels és Lassalle. A szociáldemokrata szellemiségű naptárak, amelyek rendszeresen megemlékeztek a különböző évfordulókról, lényegében ugyanazt a képet mutatják, mint a képsorozatok, annyi különbséggel, hogy gyakran emlékeztették olvasóikat az uralkodók, hadvezérek és politikusok elűzésére, illetve az ellenük elkövetett merényletekre. Frankel Leó mellett a múlt magyar személyiségei közül a szociáldemokraták minden bizonnyal Petőfire tekintettek a legnagyobb tisztelettel, budapesti szobránál több ízben is ünnepséget szerveztek.

A Tanácsköztársaság hónapjaiban átalakult a történelem ábrázolása. Nemcsak a hangsúlyok kerültek máshová, a reprezentáció fajtái is módosultak. A személyekkel kapcsolatban az egyik legfontosabb fejlemény kétségkívül az oroszországi bolsevikok vezérének, Leninnek a látványos térfoglalása az új panteonban. Ami a megjelenítés formáit illeti, a változás számos tekintetben magától értetődő, hiszen a proletárdiktatúra kormányát adó politikai erőknek először volt lehetőségük a magyar történelem során, hogy kezükbe vegyék az országos történelempolitika irányítását. Vörös részletesen beszámol a laktanyák átnevezéséről, a Kormányzótanácsnak az iskolák számára meghatározott történelmi arcképek ügyében hozott rendeletéről, illetve a közterek átnevezésének tervéről. Bemutatja, hogyan alkalmazták a Szovjet-Oroszországból hazatérő magyar bolsevikok a „monumentális propaganda” eszközeit „a legkülönbözőbb aktuálpolitikai célok érdekében” (105. old.). A kötet egyik legérdekesebb része foglalkozik az 1919. május 1-jei, Szamuely Tibor vezetésével készült budapesti ünnepi dekorációval. A komün kormányza az elsősorban állami méltóságokat

megörökítő fővárosi köztéri emlékműveket a forradalmi tradíció értelmében alakította át, amikor a munkásmozgalom jelképeit és neves személyiségeinek gipszszobraikat helyezte el rajtuk. A tanácsköztársasági bélyegsorozat Marx és Engels mellett magyar forradalmár elődöknek, Petőfinek, Martinovicsnak és Dózsának állított emléket.

A politikai rendszer átalakulása tehát e téren is látványos, helyenként radikális változásokkal jár. Mint Póto megállapítja: „Az emlékművek lebontása ugyanis az esetek túlnyomó többségében egyértelmű politikai gesztus, az eltávolítást zömmel politikai-ideológiai okok idézik elő.” (50. old.) Közvetlenül a háború befejezése után a restaurálás célja alapvetően az értékek megóvása volt, mégis hamarosan felülkerekedtek az ideológiai megfontolások. „A főváros vezetése tehát restauráltat, tovább éltet sérült vagy megsemmisült szimbólumokat – mert a napi politikában szükség van propagandahatásukra, üzenetükre.” (104. old.) A megrongálódott alkotások közül először Baross Gábor szobrát javíttatja meg a Polgármesteri Hivatal. Az összefüggés itt valóban egyértelműnek látszik, hiszen a hivatal jelentése is kiemeli, hogy az emlékművet a vasút újjáépítésének részeként állították helyre. A főváros további négy szobrot tartott még aktualitása miatt kijavítandónak: az erdélyi 2. huszárezred hősi emlékművét a budai várban, a 32-esek emlékművét Pesten, illetve George Washington és (ekkor még) Harry Bandholtz tábornok emlékművét. A Batthyány-örökmécses restaurálására pedig az 1948-as a centenáriumi évében kerül sor.

A háború utáni néhány évben újonnan szinte kizárólag szovjet hősi emlékművek készültek, lényegében a Vörös Hadsereg megrendelésére és számos esetben szovjet tervek alapján. Igazi kivételt a Budapestet övező, később Nagy-Budapesthez csatolt településeken felállított centenáriumi emlékművek jelentettek, továbbá Raoul Wallenberg 1949 tavaszán emelt, ám még hivatalos felavatása előtt ledöntött emlékműve. A tematikus áttekintést Póto a tervezett, de meg nem valósult emlékművek, illetve emléktáblák ismertetésével zárja.

A politikusok és a politikai intézmények közvetlen beavatkozása az emlékszobrok létrehozásának folyamatába plasztikusan dokumentálható a Sztálin-szobor esetében, melynek minden apró részletéről a politikai vezetés döntött közvetlenül. A főváros – a két hónappal korábbi párthatározatot követve – 1949-

ben határozta el a szovjet pártvezető méltó szobrának fölállítását. A pályázat módjáról, illetve az alkotás anyagáról és helyéről az MDP Titkársága döntött. Az első pályázatra beérkező 30 tervből ugyancsak a Titkárság választotta ki – Rákosi és Révai közvetlen részvételével – a második pályázaton induló négy szobrászt.

Gerő András köteté három fő részben tárgyalja a szimbolikus politika magyarországi történetét, illetve ennek a múltábrázolásra kiható vetületeit. Az első a kiemelkedő személyek szimbolikus fölhasználását, a második a múltbeli események jelképes alakításának módjait, a harmadik pedig a politika térbeli ritualizáltságát vizsgálja. A történelmi személyiségek ábrázolását bemutató fejezet Kossuth, Deák és Batthyány mellett három Habsburg – József nádor, Ferenc József és Erzsébet királyné – megjelenítésével foglalkozik. Az utóbbiak esetében azt a feszültséget mutatja be, amely a dualista korszak Magyarországnak „magyar Habsburg” iránti igénye és az ennek megteremtésére vonatkozó kísérletek viszonylagos sikertelensége között jött létre.

Kossuthnak mint a „nemzet apjának” már 1848–49-ben kibontakozó kultusza meghatározó szerepet játszik a modern magyar politikai rítusok és jelképek történetében. Az utókor lényegében e lehangoló tekintély kiaknázására alakította ki kultikus tiszteletét. „A kultusz érdemi használata [...] a politikai mezőhöz kötődött. Az ok igen egyszerű: Kossuth minden tömegpolitikai igény számára amolyan nemzeti védjegyet jelentett, az adott politikai áru nemzeti hitelességét volt hivatott megmutatni.” (58. old.) Kossuth alakja része volt a dualizmus politikai játszmáinak: Tisza Kálmán miniszterelnök a „turini remete” állampolgári jogainak védelmében a királlyal való törésként rendezte meg a maga elkerülhetetlenül bekövetkező bukását. A Horthy-korszakban a „nemzeti és liberális-demokratikus értékeket szimbolizáló” egykori kormányzó nehezen volt fölhasználható a rendszer legitimitációjára, ugyanakkor „a területi revíziót támogató politika nem mondhatott le egyetlen nemzeti érzelmét mozgósító tényezőről sem” (66. old.). Következésképpen – hangsúlyozza Gerő – megalkotta a nemzetet gyászoló, ám harcra kész vezér alakját, s 1927-ben felavatta az ezt a gondolatot megjelenítő Kossuth-szobrot az Országház előtt. Az 1948-ra létrejövő kommunista diktatúra demokrati-

kus legitimáció híján másfajta eszközöket keresett politikai hitelessége alátámasztására, így Kossuth alakjában megteremtette a függetlenségért következetesen harcoló néptribunt, akinek kizárólagos örökösei a kommunisták. A diktatúra kiépítéséhez szolgáltatott szakrális legitimációt erősítette meg az 1952-ben föllállított új Kossuth-szobor is.

Deák megítélése nem keltett hasonló értelmezési problémákat. Kultusza igazából soha nem alakult ki, következésképpen alakjának felhasználása is korlátozott maradt. Hasonlóképpen az 1849-ben kivégzett miniszterelnök, Batthyány Lajos gróf személye sem vált valódi, jelképes erejű szimbólummá (eltekintve korlátozottan felhasználható mártíriumától), sem 1867 után, sem a Horthy-korszakban, sem a második világháborút követő időszakban.

Gerő könyvének második, az időbeliséggel foglalkozó része egyrészt március 15. utóéletét, másrészt az 1896-ban és 2000-ben megrendezett millenniumi ünnepségeket elemzi. Az abszolutizmus, illetve a dualizmus időszakában március 15. az ellenzékiesség, a kormányzattal szembehelyezkedő magatartás számára lett alkalmas kifejezőeszköz, hiszen egyrészt a kiegyezés rendszere nem vállalta az uralkodó jogait erősen korlátozó, a nemzeti érdekérvényesítés eszméit hordozó forradalmi jelentését, másrészt azonban a társadalomnak épp ezért adott alkalmat a negyvennyolcasság deficitjének számonkérésére. Az első világháborút és a forradalmakat követő ellenforradalmi rendszer március idusát beépítette az állam szimbolikus készletébe, ám igencsak sajátos módon, mutat rá Gerő. A Horthy-kor kormányai az ünnepet nemzeti militáris jelentések kifejtésére használták föl. Ez tette fokozatosan lehetővé, hogy a rendszer ellenzéke alternatív politikai tartalommal töltsen meg az évfordulót. A politikai környezet meghatározó erejét mutatja március 15. második világháború utáni története is. Kezdetben a kommunisták politikai legitimációját szolgálta, de azután igyekeztek az évfordulót eljelen-tékteleníteni, először munkanappá nyilvánításával, majd a Forradalmi Ifjúsági Napok keretében március 21. és április 4. mellé rejtve.

Miert próbál a politikai központ ilyen határozottan beleavatkozni a történelem nyilvános megjelenítésébe? Póto János szerint azért, mert így – többek közt emlékművekkel – kívánja kifejtetni és közölni a múltból vallott álláspontját. A háborús pusztítás következményeit bemutató fejezetben leszögezi: „A budapesti köztéri szoborkultúra át-

alakulása tehát nem írható csak a háború számlájára. Elsődleges oka ennek az új Magyarország megváltozott politikai gondolkodása, új történelemszemlélete.” (36. old.) Vörös Boldizsár gondolkodása is döntően propagandaeszközként értelmezi a történelmi személyiségek különféle ábrázolásait, melyek segítségével a politikai csoportosulások a tömegekkel kommunikálhatják és terjeszthetik „világszemléletüket”. „E politikai nézetrendszerek terjesztői az általuk méltatott fi-

gurák ábrázolásait a legkülönbözőbb aktuálpolitikai célokra használták fel propagandájukban: így, többek között, példaképekként mutatták be őket; konkrét cselekvésre buzdítottak tetteik felidézésével; legitimáltak adott politikai szituációkat szerepeltetésükkel; a megcélzott tömegek »internacionalista csoporttudatának« megteremtésébe is bevonták alakjukat; politikai jelképekként alkalmazták e személyiségeket és saját hagyományrendszereik megalkotásánál is hivatkoztak rájuk.” (110. old.)

A történések szerkezete a szerzők szerint egyfajta szépen rendezett elv alapján képzelhető el: a politikai elit cserélődése aktuális érdekek mentén kialakított új történelmi elképzeléseket hoz magával, melyeket központi politikai beavatkozással terjesztenek, módosítva a történelmi megjelenítés formáit. Ez a felfogás önálló létet tulajdonít a történelmi megjelenítés tárgyiasult formáit megelőző, ám azokat mégiscsak meghatározó történelemszemléletként, kollektív múltképként vagy világszemléletként megfogalmazott (kollektív) tudatnak – mintha a történelmi tudat változásai megjelenítésein kívül, tőlük függetlenül zajlanának. Azt a gondolatot, hogy a politikai emlékművek lényegében a modern tömegállamok propagandaeszközei, a szerzők a történelmi köztudat és a kollektív emlékezet szakirodalmából merítik: a modern tömegállamok létrejötte a tömegek politikai befolyásolásának új módjait követelte meg, s az így megteremtett modern politikai propaganda egyik eszköze kezdetektől fogva a történelmi párhuzamok kiemelése, ami többek között a történelmi emlékművek sokaságának felállítását eredményezte.

Póto János külön terminológiát vezet be az emlékművek 1945 utáni történetének értelmezésére. A poli-

3 ■ „Propagandaintézmény-rendszerünk tudatosan törekszik arra, hogy különböző eszközökkel (évfordulók, ünnepségsorozatok, utca-, térelnevezések, kiállítások, emlékhelyek stb.) a közgondolkodásban koncepcionális egységbe fogott történelmi műveltséganyagot építsen ki.” A történettudomány és a közgondolkodás történelmi elemei. *Társadalmi Szemle*, 1980. 1. szám, 47–57. old.

tikai érdekekhez igazodó propagandisztikus alkotásokat az emlékeztetés helyeiként fogja fel, melyek elsődleges célja a mondanivaló rögzítése, ismétlődő sulykolása. E gondolatnak különös árnyalatot ad az a tény, hogy mind Pótó, mind Vörös kutatásainak meghatározó ösztönzője Glatz Ferenc, módszertanuknak pedig Glatz idevágó, nagyrészt a nyolcvanas években született írásai. Az MTA későbbi elnöke elméleti munkásságát akkoriban egy olyan eljárás kidolgozásának szentelte, amely alkalmassá teheti a „marxista történettudományt” a „történeti köztudat” hatékony, a korabeli politikai propaganda céljainak megfelelő alakítására.³ A két szerző e sajátos politikai-kulturális kontextusban kialakított, az „alkalmazott történettudomány” mibenlétét firtató elméletet vetít ki a történeti forrásanyagra. Kutatásuk tárgya valójában ez az elvont formában létező tudat, mely tárgyasult megjelenítéseiben ismerhető meg.

A szerzők más-más módszert követtek a műltszemlélet feltérképezésében. Vörös Boldizsár sajátos, alapvetően kvantitatív elemzési módot dolgozott ki. Elsőként azt igyekszik megállapítani, mely személyiségeket méltattak rendszeresen. Az előfordulási gyakoriság változásán mutatja be a történelemszemléletben bekövetkező hangsúlyeltolódásokat: „A különböző sorozatok, a többféle méltatási eljárás, illetve elemzéseik *összesítése* végül azt is megmutatja, hogy egy-egy időszakban mely történelmi figurák hol helyezkedtek el e csoportok panteonjaiban. A különféle források *együttes* vizsgálatával pedig lehetővé válik a méltatások közötti összefüggések megállapítása is.” (10. old.) Pótó János viszont kvalitatív – formai bemutatásokon és jelképelemzéseken alapuló, esztétikai – leírásokkal igyekszik fölfejteti az emlékműszobrok jelentését, illetőleg azt, hogy milyen történelemképre utalnak. Valójában éppen ez a lehetőség teszi szerinte történelmi forrássá az emlékműszobrászatot. Érvélese feltételezi, hogy az emlékművek közvetlenül tükrözik koruk történelemszemléletét.

Hasonlóképpen vélekedik Gerő András is könyvének a Millenniumi Emlékműről szóló fejezetében, mely a szborcsoport történetét kísérő nyomon felállításának ötletétől kezdve egészen az 1989-ben itt megrendezett Nagy Imre-temetésig. Így fogalmaz: „az emlékmű története [...] nem önmagáról szól, nem önmagával egyenlő. A nemzet oltára a nemzet változó sorsának függvénye.” (232. old.) A jelfejtés módszerét választja az emlékmű által hordozni vélt történelemszemlélet feltérképezéséhez. A tizennégy szobor és a hozzájuk kapcsolódó domborművek

leírásában a különböző értékek megjelenítését, a történelemkép hangsúlyos elemeit azonosítja, majd e különálló ideológiai elemeket szimbolikus rendszerré egyesíti, melyből „a nemzetkarakterológia és a politikai tartalom sajátos, történelembe ágyazott együttesét” (221. old.) mutatja ki. A Millenniumi Emlékmű eszerint a korabeli nemzettudatnak a történelembe vetülő képét tükrözi.

Mindhárom szerző azt feltételezi tehát, hogy a tárgyak története híven tükrözi a történeti tudat változásait. A tükrözés tényét a szerzők kétféle kontextualizáló módszerrel igyekeznek kézzelfoghatóvá tenni. Az egyik az adott ábrázolási formát megelőző, vele kapcsolatos, de más típusú források felsorakoztatása volna, ilyen azonban szemmel láthatólag igen kevés található. Pótó mindössze két ízben idéz az eseményt megelőző újságcikket: az egyik csendőrszobornak vélte a táborig vadászászlóaljok emlékművét, és a lebontását követelte, a másik Bandholtz, a „Tanácsköztársaságot leverő amerikai imperializmus tábornoka”

szobrárt nehezményezte. Vörös Boldizsár nem tud olyan szövegekről, amelyek a szociáldemokrata pártnak vagy vezető politikusainak az újságokban megjelent méltatásokat vagy sorozatokat megelőlegező és meghatározó történeti tárgyú állásfoglalásairól tanúskodnának. Az orosz forradalomban részt vevő magyar bolsevikokról megtudjuk, hogy 1918 őszén összeállították az általuk legkiemelkedőbbnek tekintett forradalmárok listáját. A továbbiakban azonban a Tanácsköztársaság vezetőiről sem derül ki, miképpen vélekedtek bizonyos történelmi személyiségekről – a velük kapcsolatos állásfoglalások és szimbolikus aktusok előtt.

A másik, lényegesen meghatározóbb szerzői eljárás a tárgyi reprezentációk történetének tágabb eszmetörténeti összefüggésrendszerbe helyezése. Ez nagyrészt a vizsgált politikai vagy szociológiai csoportok tagjainak történelemfilozófiai és történelemelméleti értekezései, illetve az általuk e tekintetben folytatott viták bemutatását jelenti. A századforduló marxista politikai elitjének esetében ez elsőként természetesen Marx és Engels nézeteinek ismertetésére, illetve a marxizmus hazai klasszikusának számító Szabó Ervin tárgyalására terjed ki. Vörös Boldizsár munkája ebbe a kontextusba illeszti a magyarországi szociáldemokrata teoretikusok – Garami Ernő, Landler Jenő, Ágoston Péter – 1891 és 1918 közötti, történelmi tárgyú szövegeit, melyekből általában a magyarországi szociáldemokraták történelemszemléletére következett: „Az MSZDP eszmerendszerének terjesztői a 19–20.

század fordulóján tehát (ha nem is meghatározó történelemformáló tényezőként) elismerték a kiemelkedő történelmi személyiség létezését, szerepét, és tisztelettel emlékeztek meg »nagyjaik«-ról. Ugyanakkor határozottan elutasították a korabeli Magyarország vezető társadalmi-politikai erőinek történelmiszemélyiség-méltatásait és a legkülönbébb szempontokból bírálták, támadták azokat.” (15. old.) Vörös Boldizsár e szociáldemokrata értekezéseket együtt, a kötet eseteírásait megelőző részben elemzi, ami egyfajta eredetnek, olyan összövegnek a felmutatását eredményezi, amely mintha meghatározná a történelempolitika ezután következő gyakorlatát.

E szerkesztésmód következménye azonban az összöveg és az azt állítólag tükröző reprezentációk meglehetősen laza kapcsolata. A történelmi folyamatokról alkotott elképzelést így nem a források értelmezésén alapuló bizonyítás hitelesíti, hanem előzetes elméleti megfontolások és hivatkozások. Kézszelvény kapcsolatok kimutatása helyett marad az események valószínűségét logikusan ábrázoló elbeszélői cselekményszerkezet. Ez jól látszik Póto János könyvének kronologikus összefoglaló fejezetéből, melynek célja az adott év politikai fejleményeinek összekötése az emlékszobrok sorsával. Bemutatja a kérdéses időszak bel- és külpolitikai helyzetét, majd ehhez köti a szobrok történetét. A kapcsolat azonban túlnyomórészt csak logikailag feltételezett. Így például, miután kijelentette, hogy Werbőczy a „népi irányzatok” számára lényegében az „úri elnyomás szimbóluma” volt (ez az állítás is pusztán idézet nélküli kinyilatkoztatás), a következőképpen folytatja: „Bizonyára ez munkált az Ady versein (*Ülj törvényt Werbőczy*) és a népi írók művein felnőtt fiatal népi értelmiségben, a népi kollégistákban, mikor kötelet hurkoltak a szoborra.” (165. old.) Az erdélyi 2. huszárezred hősi emlékművének helyreállítását így kommentálja: „A szobrot a domborművek nélkül állítják helyre 1946 tavaszára, valószínű azonban, hogy nem Magyarország »jövő feltámadását«, hanem a Petru Groza Romániájával ekkor kibontakozó jószomszédi viszonyt demonstrálандó. (Bár az is könnyen elképzelhető, hogy ha az egész Erdély sorsát nem is, de a magyarok lakta határvidéki területek hovatartozását igenis felvető hivatalos magyar álláspont motiválta a szobor helyreállítását.)” (107. old.)

Hasonló szövegstratégia fedezhető föl Gerő András könyvében is. A módszert jól példázza a két – 1896-os és 2000-es – millenniumról szóló fejezet, melynek egyik alfejezete éppenséggel *A kontextus* címet viseli. Miután ismerteti a két évforduló időpontjának és időtartamának meghatározására irányuló intézkedéseket, és jelzi az ebben mutatkozó különbségeket, kontextuális magyarázatokra tesz kísérletet. Az összefüggésrendszert, a két millennium szimbolikus

politikai aktusainak háttérét a közjogi-politikai helyzet, a gazdasági-civilizatorikus modernizációs folyamat és az államterületen belüli etnikai viszonyok alkotják. 1896-ban a magyar politikai elit számára az ország civilizációs szerepe, az államterületen belüli magyar szupremácia, valamint a dualista rendszer mint a magyar történelmi fejlődés beteljesülése a döntő viszonyítási pontok. A második millenniumot levezénylő kormányzat számára viszont a modernizációs értékeknel lényegesen fontosabbnak mutatkozott, hogy a magyar történelmet egyfajta keresztény historizálás és nemzeti partikularizmus szellemében értelmezze. Gerő következtetése szerint a 2000. év szimbolikus politikája nem az ország előtt álló modernizációs kihívással, hanem a magyar nemzettudat újrapozicionálásával függött össze.

Könyve szerteágazó témájú írásait éppenséggel a nemzettudat fogalma hivatott összekötni azon elképzelés alapján, hogy a szimbolikus politika eszközei – a személyek kultusza, a történelmi évfordulók kisajátítása vagy a köztetek történelmi jelképekké alakítása – a nemzettudat kifejeződései, pontosabban: a szakralizált politikát meghatározó csoportok nemzetképek kivételűsei. Érvéle szerint a jelképek politikája elválaszthatatlan a magyar nemzeti identitás XIX. század közepi kialakulásától. A nemzet kategóriája felváltotta a korábbi rendi társadalmi önmeghatározásokat, amelyek egyrészt vallásfelekezeti hovatartozás, másrészt a feudális jogi kiváltságokkal ren-

4 ■ „A kötet három fő metszetben tárgyalja a szimbolikus politikát: a személyek, az idő és a tér dimenziójában. Tudom – s ezt már jeleztem is –, hogy tematikailag még ezek is bővíthetők, kiegészíthetők, de megítélésem szerint így is elégségesek a magyar szimbolikus politika történetének bemutatásához, értelmezéséhez.” (11. old.)

5 ■ Lásd *Magyar polgárosodás* (Atlantisz, Bp., 1993) című könyvének Nemzettudat és kultuszteremtés c. részét (341–431. old.).

delkezés alapján szerveződtek. A politikai közösséghez tartozás kritériuma a nemzeti együvé tartozás lett. Erejét az összetartozás megkérdőjelezhetetlensége adta, amit a nemzet fogalmának szakralizáltsága biztosított. A nemzet kategóriájában mint magától értetődő adottságban való hitet nevezi Gerő „nemzetvallásnak”, ebből következően pedig „a szimbolikus politika a nemzetvallás gyakorlata” (21. old.).

Gerő András áttekinti a magyar nemzettudat változásait, a magyar „nemzetvallás” történetét a XIX. század elejétől gyakorlatilag 1989-ig. Bemutatja, hogyan vált a „magyar” a törzsi-pogány és keresztény-latin rendi jellegű keretek átfoglalásával polgári értelemben vett, kulturális-nyelvi alapú kategóriává. E változás egyik fő tényezőjének a jogkiterjesztéssel összekapcsolódó szabadságtudatot tekinti. Ezután számba veszi a „nemzetvallás” rituális eszközkészletét, beszámol a nemzeti ima, zászló, ünnepek, „oltár” és a „Hős” alakjának megszületéséről. A nemzettudat módosulásának története értelmezése szerint a belső ellenségkép fokozatos uralkodóvá válásával függött össze: az eredetileg a külső ellenségkép – a Habsburgok és a nemzetiségek – által összetartott nemzeti identitásban az 1870-es évektől kezdve megjelent a belső ellenség gondolata is, a politikai antiszemitizmus képében. Ez a szűkítő jellegű nemzettudat a két világháború között dominánssá vált, és a harmincas évektől kezdve határozott kirekesztő politikát eredményezett. Végezetül röviden kitér a kommunista diktatúra által meghatározni kívánt nemzet fogalmára. Mindezen törekvések fő elemének a társadalmi kirekesztést tartja, mely lassacskán veszített ugyan erejéből, de valójában mindig is a szimbolikus politika alapja volt.

A történelmi tudatnak döntő szerep jutott e folyamatban. Az időbeli távlat nélkülözhetetlen a nemzet eredendő kategóriaként elgondoló új, szakralis politikai közösségtudat számára. Az őseredetig visszanyúló, elvont közösség eszméje alapvető eszköz volt a rendi társadalmi meghatározottságokat túllépni kívánó új „nemzetvallás” számára. Gerő András e tényből származtatja a magyar szimbolikus politika lényegi jellemzőit. Mivel a magyar nemzettudat meghatározó eseménye 1848 volt, érvelése szerint a nemzet fogalma minden esetben ehhez a történelmi élményanyaghoz viszonyítva alakult, és a magyar „nemzetvallás” is 1848 szakralizált képére épült.

Hangsúlyozza, hogy a magyar nemzeti identitás és értékvilág számára 1848 megvalósulása – győzelme – alapvető. S mivel a politikai realitás világában a forradalom és szabadságharc eredeti céljai számos kompromisszummal valósultak meg, győzelmét csupán a szimbolikus politika világában lehetett kivívni. A jelképek politikája megteremtette 1848 másik történelmét, mely kielégítette a „nemzetvallás” elvárásait, ám különbözött a valóságban lezajlott történelemtől. A szimbolikus politika ezt az „elképzelt történelmet” jelenítette meg.

Gerő könyvének a nemzettudat alakulásairól szóló fejezete döntő mértékben eszmetörténeti munkákra, valamint politikai (diplomáciai dokumentumok és törvényszövegek) forrásokra épül, „nagy” kanonikus szövegek és a politikai eszmetörténet függvényeként mutatva be az „elképzelt történelmet”.

A kötet meglehetősen egyenetlen képet mutat. Egyrészt helyt kapott benne a szimbolikus politika és történelemkép politikai-filozófiai kivételését rendkívül színvonalasan és eredeti meglátásokkal gazdagon bemutató tanulmány Bibó István fogalmi gondolkodásáról. A szimbolikus politizálást 1945 után meghatározó nemzettudat eszmetörténeti hátterének egy szelétéről szóló fejezet meggyőzően mutat rá a Bibó politikai és társadalomkritikáját meghatározó konfliktusra az elképzelt ideális

történelem és a létező történelmi helyzet érzékelt kudarcossága között. Másrészt viszont a nemzettudat eszme- és kultúrtörténeti alakulásait, a szimbolikus politika kontextusát a kötet csak rendkívül töredezett képes ábrázolni. E tekintetben egyáltalán nem szerencsés a szerző által is esetlegesnek ítélt, a „szimbolikus politika fejezeteit” bemutató szelekció. A többé-kevésbé véletlenszerűen válogatott esetek mögött felsejlő tágabb tematika, a magyar „nemzetvallás” története ugyanis csak vázlatosan, helyenként csupán utalásokban jelenik meg. Talán szerencsésebb lett volna, ha a szerző ez irányú korábbi kutatásait ezúttal még nem egy egységes koncepció igényével fellépő,⁴ monografikus jellegű kötetbe szerkeszti, hanem tanulmánygyűjteményként, a kutatás jelenlegi állását bemutató munkaként bocsátja közre. Ebben az esetben persze meg kellett volna válni néhány korábban már megjelent írástól.⁵

Az eszme- és politikatörténeti „kontextus” és az azt „tükröző” megjelenítések leírása két fontos, mindhárom munkában tetten érhető következménnyel jár. Egyrészt a jelfejtő történész nem teszi föl az egyik, alighanem legizgalmasabb kérdést, amely e sajátos források értelmezéséből adódik a történeti megjelenítés különböző formáinak viszonyát illetően. Az értelmező éppen annak a kapcsolatnak a vizsgálatát mulasztja el, amely a múltértelmezés különböző megnyilatkozásai – a múltról szóló nyilvános beszéd leginkább tudós értekezéseiben, politikai beszédekben és publicisztikában testet öltő formája, illetve a történelmet vizuális, tárgyi formában ábrázoló intézmények és építmények születése, léte és pusztulása – között kialakult.

E mulasztás következménye, hogy határozottan ahistorikus jegyeket mutat az a kép, amelyet e három történeti munka élénk rajzol. Gerő András, miután bemutatta a szimbolikus politika, illetve a történelmi kultuszok kialakulását a XIX. század második felében, további történetüket mindössze a már kialakult struktúra politikai hangsúlyoktól függő, propagandacélokat szolgáló, változó kitöltéseként fogja fel. Póto János és Vörös Boldizsár pedig e nagy történelhez nyújt további adalékokat. Így azonban számos, a szimbolikus politizálás történetére kiható lényeges kérdés fel sem merül: Hogyan alakítja a XIX. századi történelmi rítusokat a hős romantikus kultusza? Hogyan hatnak a szimbólumok politikájára a század második felében kialakuló, a tárgyakhoz és képekhez való viszonyt számottevően átformáló, kommodifikációs folyamatok? Milyen változást hoz a történelmi személyiségek felfogásában a nagy emberek 1920-as években fellendülő nyugati kultusza? A legfontosabb hiányzó elem azonban a politikát radikálisan szakralizáló fasizmus és a „nemzetvallás” közti kapcsolat vizsgálata. A szekuláris, „politikai vallás” eredeti fogalma az olasz fasizmus kutatásához köthető, amely ennek segítségével próbálta leírni a „politikai modernitás” születését.⁶ Még ha a politika két világháború közti fokozott szakralizálása nem vezetett is közvetlenül fasiszta rendszer kialakulásához Magyarországon, a magyar „nemzetvallás” Horthy-korszakbeli története aligha érthető meg pusztán a magyar nemzeteszme vagy nacionalizmus kronologi-

kus leírásából.

Az eszme- és politikatörténeti „kontextus” és a tárgyi reprezentációk közti laza, helyenként kifejezetten spekulatív viszony leginkább annak köszönhető, hogy a történelmi megjelenítésnek a szerzők által használt fogalma e terminusnak a történeti emlékezet kutatásában általánosan bevett jelentéséhez igazodik. Ebben az értelemben a múlt reprezentációja a máshol – a filozófiában, a történetírásban, a politikában – ki-

dolgozott történelmi narratívák tárgyiasulása, esztétikai formába öltöztetése. A reprezentációk valami más, valami máshol lévő helyett állnak, ami lényegénél fogva rejtve marad, s csupán megjelenítéseiben ismerhető föl. Következésképpen a reprezentáció mögött lévő tartalmat kizárólag a rejtély beavatott megfejtője lelheti meg, akinek kutató munkája olyan sajátos jelfejtésre emlékeztet, amelynek célja egy nem kézzelfogható, misztikus módon létező szubsztancia megismerése.

A források azonban mást mutatnak. Vörös Boldizsár idézi Révai József 1919 márciusában megjelent, hosszabb lélegzetvételű írását Szabó Ervinről. Révai itt megpróbálta Szabó Ervint, a forradalmár gondolkodót a Tanácsköztársaság elődei közé illeszteni. Az eset érdekessége, hogy az írás a mar-

xista gondolkodó halálának féléves évfordulóján jelent meg – együtt a tanácskormány Szabó Ervin emlékének megőrzését célzó más határozataival. Révai számára éppenséggel az évforduló, illetve a május 1-jei szoborállítás nyújtott alkalmat, illetve vetette föl a tudós történelmi szerepének újragondolását. Szabó személye azonban a történeti értelmezés újabb kérdéseit hozta

6 ■ E historiográfiai hagyomány klasszikus munkája Giovanni Gentile: *Il culto del Littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*. Laterza, Roma-Bari, 1993. Lásd még uő: *Fascism as Political Religion. Journal of Contemporary History*, 1990. 2–3. szám, 229–251. old. A politika esztétizálása és a politikai reprezentáció Gentile szövegéből kiinduló alkotó újragondolása: Simonetta Falasca-Zamponi: *Fascist Spectacle. The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*. University of California Press, Berkeley, 1997. Claudio Fogu: *The Historic Imaginary. Politics of History in Fascist Italy*. University of Toronto Press, Toronto, 2003.

7 ■ Nora: *Emlékezet és történelem között: a helyek problematikája. I. h.*

8 ■ Vö. Patrick H. Hutton: *History as an Art of Memory*. University Press of New England, Hanover, 1993. 148–150. old.

9 ■ Frances Yates: *The Art of Memory*. The University of Chicago Press, Chicago, 1966. 58–70., 138–172., 211–216. old.

magával. Szabó Ervin ugyanis tagadta a parlamenti részvétel fontosságát, ami Révai szemében a politikai harc lebecsülését jelentette. Ezzel szemben az orosz bolsevikok – írta – megértették és megmutatták a szocialista társadalom felé vezető harc helyes útját. A marxista gondolkodó forradalmi eszméinek méltánylása tehát a munkásmozgalom történetének értelmezésére készítette Révait. A történések sora éppenséggel a fordítottja annak az elképzelésnek, melynek értelmében a reprezentáció a múlt-szemlélet egyszerű tükré. Valójában épp az ábrázolás lehetősége, a tárgyi megjelenítés készített történeti értelmezés megfogalmazására. Vörös Boldizsár könyve e viszony bőséges példatára: a történelemmel kapcsolatos szimbolikus aktusok, névadások, emlékmű-állítások, arcképsorozatok vagy évfordulók mind a múlt értelmezésére ösztönözték a kortársakat. A közbeszédben megfogalmazódó múltkép felhasználta a korábbi szimbolikus tettek hagyományát és jelentéseit az új kérdések megválaszolása során, ám új problémákat felvetve módosította is őket.

Hasonló a helyzet az 1945 utáni történelmi emlékművekkel is. Pótó János idéz egy, a Tisza-szobor lebontását helyeslő korabeli újságcikket, illetve a Werbőczy-szobor eltávolítása kapcsán a *Hármaskönyv* szerzőjét gúnyal elmarasztaló írásokat. Megtudhatjuk ezenkívül, hogy az 1918–1919-ben „lemészárolt polgárok”, a Nemzeti Vértanúk emlékére a Horthy-korszakban emelt emlékművet, illetve az I. honvéd és népfőlkelő gyalogezred emlékszobrát lebontásuk után is bírálták az újságok. Az emlékműveket történelmi összefüggésbe helyező szövegek számos esetben a szobrokkal kapcsolatos események, magyarán felállításuk vagy ledöntésük alkalmával születtek, érdekesítő értelmezést nyújtva e történésekről is. Épp az emlékszobrok sorsa kínált megfelelő alkalmat és témát a múlttal kapcsolatos kérdések megfogalmazására és átgondolására. Ez a viszony, melyet a szövegek teremtenek maguk és a múlt megjelenítései között, éppenséggel arra utal, hogy az emlékművek nem csekély szerepet játszanak a történelem értelmezéseinek létrehozásában.

A források kapcsolatának, egymásra következésének vizsgálata lehetővé teszi, hogy végiggondoljuk, hogyan hat a történelem tárgyiasított megjelenítése, a

múlt szimbolikus ábrázolása a történeti közbeszéd állapotára. Ehhez azonban e tárgyakat nem egy valahol rajtuk kívül, tőlük függetlenül, elvontan létező történelemszemlélet tükröződéseként kell megértenünk, hanem mint e történeti tudat alakításában közvetlenül részt vevő tényezőket. A történeti tudatot pedig ebből következően nem a tárgyasult formáit megelőző, önmagából kibocsátó elvont rendszerként kell felfognunk, hanem a múlttal kapcsolatos közbeszéd, tárgyait folyvást értelmező, változó formájának.

UTÓHANG

A kollektív, illetve történelmi emlékezet kutatásának minden bizonnyal legnagyobb hatású elmélete Pierre Nora koncepciója az emlékezet helyeiről.⁷ Az emlékezet helyei azok a kikristályosodási pontok – fizikai helyek, tárgyak, személyek, események, évfordulók –, ahol a kritikaivá vált történelem által szöfeszlatott egykori társadalmi emlékezet tárgyiasulva megjelenítheti önmagát. Az emlékezet helyei jelek, melyek visszautalnak az őket létrehozó kollektív emlékezetre, ezáltal belépést biztosítva a kutatónak egy immár rejtőző, a történelem mesterséges diskurzusa által elfedett tudat világába.⁸ Az emlékezet helyeinek értelmezése igazából egy misztikus megértési folyamat, melynek végső célja a társadalmi emlékezet elvont szubsztanciájának a megfejtése.

Az emlékezet helyei fogalmának kialakítására Norát bevallottan az antik *loci memoriae* terminus ösztönözte. A *loci memoriae* a klasszikus antikvitásban azokat az elképzelt épületeket jelentette, amelyek segítségével a szónokok beszédeiket memorizálhatták, a szónoklat egyes szöveghelyeit az elmében őrzött építmények egyes elemeihez kötve. E tekintetben Norát Frances Yatesnek az emlékezés művészetéről írott munkája inspirálta. Yates az a folyamat érdekelte igazán, amelynek során a klasszikus antikvitástól örökölt kifejezés sajátos misztikus jelentést kapott a reneszánsz gondolatvilágában. Az emberi emlékezetet már a középkor kétféleképpen képzelte el: egyrészt feltételezett egy elveszett természetes memóriát, mely az Édenkert képét hordozta volna, illetve az azt rekonstruáló mesterséges emlékezetet. A reneszánsz idején Itáliában többen is kísérleteztek olyan emlékezet-helyeknek – az emlékezet teátrumainak – a megal-

kötésával, amelyek felidézhetnék a világmindenség végső rendjét hordozó memóriát. Az emlékezethelyek megfejtése olyan mágikus aktus volt, mely a világegyetem Nagy Kulcsának birtokosává, a mögöttes igazság felismerésére tehette képessé végrehajtóját, a mágus-tudóst.⁹ □